

גניזת קהיר

מקור לא אכזב לחקר התרבות היהודית בארצות האסלאם

מרדכי עקיבא פרידמן

האחדות שבעולם אנשי הגניזה, הנרמזת בדברי הקודמים, אינה פרי דמיונו של החוקר בלבד אלא אף מציאות ברורה למדי, שבתקופה ההיא חשו בה או במקצתה יהודים מהודו ועד ספרד. מורשת דתית-תרבותית אחת ירשו מאבותיהם. לכולם הייתה תקווה שבמהרה יקובצו מן הגלויות לארץ-ישראל, ושם יחדשו חיי האומה האידאליים שציפו להם. הם היו מאוחדים בשפה. המרוחקים התקרבו גם בזכות התרבות הרוחנית שנוצרה ביניהם. כך למשל, הסוחר היהודי התוניסאי אברהם בן יגו העתיק בהודו פיוטים של ר' יהודה הלוי שנים אחדות אחרי שחיברם ואולי עוד בחייו, למשל האופן לחג הסוכות "י'ה בְּפִי קְדוּשִׁים / קְדוּשׁ יֵאָמֵר ל'".

את האחדות הביעו, כמובן, בכמה דרכים. תפוצות ישראל תמכו במוסדות שבמרכזים. את נאמנותן לראשי הישיבות שבארץ-ישראל ובבבל או לראש הגולה שבבבל הוכיחו בשאלות ההלכתיות ובתרומות הנכבדות ששלחו אליהם. בנוסחאות 'הרשות' שבשטרות, המאשרות שהשטר נכתב בתחום השפעתו של פלוני או אלמוני, אפשר לזהות את בעלי השררה שכיבדו. ליהודי תימן בשנות השלושים של המאה השתי-עשרה היו שתי רשויות: זו של ראש הגולה שישב בבגדאד וזו של ראש ישיבת ארץ-ישראל שישב בימים ההם בפסטאט, ומריבה קשה ניטשה על קיום הנאמנות הכפולה בין נאמניו של זה לנאמניו של זה. ספק בעיניי אם שלחו הסוחרים היהודים ששהו בהודו תרומות למרכזים שבבבל ובמצרים. אף על פי כן מוצאים אנו 'רשות' כפולה כזאת בשטר שחזר לשפחה שכתב בן יגו בהודו בשנת 1132, לאחר שנסע לשם מעדן: 'מרשותיה דאדונינו דניא[ל] הנשיא הגדול ראש גליות כל ישראל חמוד (= בן) אדונינו חס[דאי] הנשיא הגדול ראש גליות כל ישראל ומרשותיה דגאון[נ] מצליח הכהן ראש ישיבת גאון יעקב חמוד שלמה ה[כהן] ראש ישיבת גאון יעקב'.

אין ספק שאת הנוסח הזה כמו גם נוסחאות אחרות העתיק בן יגו מן הנהוג בתימן. הודו נגררה אחרי תימן בענייני דת הן באסלאם הן ביהדות. לשכת התעמולה האסמאעילית שבתימן, הַדְעוּה, ששאבה את סמכותה ממצרים, פרסה את רשתה על הודו. הד למקבילה יהודית כלשהי נשמע בדברי הרמב"ם ב'איגרת לקהילת לונדל'. הוא כותב שיהודי תימן הזמינו ממצרים עותקים של חיבורו 'משנה

פנים רבות לה לגניזת קהיר. אפתח בדבר בעניינה ואסיים בדברים אחדים בלשונה. ממאות אלפי הקטעים המאירים את חקר המקרא ופרשנותו וספרות ימי הבית השני, התלמוד והמדרש וההלכה והתפילה, הפיוט והשירה, ההיסטוריה והחברה, לשונות היהודים והכתב, המיסטיקה, הרפואה והפילוסופיה ועוד – מצטיירת תמונת פסיפס רחבת ידיים של עולמם החברתי, הרוחני והחומרי של 'אנשי הגניזה', הם קהילות ישראל בגלות ישמעאל בתקופת הגניזה הקלסית, מהמאה העשירית עד המאה השלוש-עשרה בערך. בתמונה זו מתוארים תולדותיהם של אנשי הגניזה, אורחות חייהם, המגעים בינם לבין החברה המוסלמית, הירושה שירשו מן הדורות שלפניהם והמורשה שהורישו לדורות שאחריהם. כידוע, מהפכה כבירה במדעי היהדות חוללה הגניזה ואף על חקר האסלאם הטביעה את חותמה. אולם חרף התרומה הגדולה שהרימה, טרם נִבְעוּ מצפוניה. לאחר יותר ממאה שנה לגילוייה אין לומר שהחל פרק הסיום במחקרה אלא שהסתיים פרק המבוא.

לו תיארתי אך בקצרה את מורשת העבר מלפני התקופה הקלסית ששימרה הגניזה, לא הייתי מספיק ולא מפסיק. ואף על פי כן רואה אני חשיבות להזכיר את אחת הממנות היקרות שזכינו לה: מקורות על המסורת ההלכתית העצמאית של בני ארץ-ישראל בתקופה שלאחר התלמוד הירושלמי. בהמשך התקופה היא נחלשה מאוד מסורת זו לנוכח הידלדלות היישוב היהודי בארץ וההתמודדות המתעצמת בינו לבין המרכז הבבלי על ההגמוניה בענייני רוח וחומר על קהילות ישראל בתפוצות. בזכות תלמודה וישיבותיה גברה בבל בהתמודדות זו, עד שגם כבשה את המלכה בביתה. מסורת ההלכה הארץ-ישראלית העצמאית פסה תמה מן הארץ, ולא נשאר לה שריד ופליט אלא זעיר שם זעיר שם, כמו קריאת התורה במחזור התלת-שנתי בבית הכנסת 'אלשאמיין' ('הירושלמים') בפסטאט, היא קהיר העתיקה. גם מנהג זה נתבטל בתחילת המאה השלוש-עשרה בעטיים של ר' אברהם בן הרמב"ם וחבריו. המתנה ההיא ניתנה לנו יש מאין. על 'המעשים לבני ארץ-ישראל' (תשובות מסוף התקופה הביזנטית), ששמעם הגיע לרב האיי גאון; ועל הכתובות לפי מנהג ארץ-ישראל שבהן תנאי הקורא לנישואין 'שותפות' והמיפה את כוח האישה ששנאה את בעלה לפתוח בהליכי גירושין שבסופם כפו אותו לגרשה – על אלו ועל דברים רבים אחרים לא היינו יודעים דבר בלי הגניזה.

בן יצחק, סוחר אמיד תושב עדן, כיבד את ישיבת גאון יעקב, היא האקדמיה דאז, בתרומה של 'אלמנן אלעוד', של עצי בושם יקרים מן המזרח הרחוק, במשקל קילוגרם בערך, כך כתבו לו במכתב תודה: "וישא שלומות נאגדים / בברכות המעותדים / לנפרדים / בשפה אחת ודברים אחדים". זאת אומרת, שלומות הקשורים בברכות המובטחות לעתיד לבוא לעם ישראל, עם לבדד ישכון, שרק הוא דבק בלשון הקודש, שהיא, כמבואר בתלמוד הירושלמי (מגילה א, יא [עא ע"ב]), 'שפה אחת ודברים אחדים' (בראשית יא, א).

זכרים שנאמרו בטקס בבית הנשיא

בראש מעייניי במדעי היהדות שמתי את כתיביהיך מגניזת קהיר הקשורים להלכה ולחברה היהודית בארצות האסלאם מן התקופה שלאחר התלמוד עד בית הרמב"ם. גם מחקר הספרות התלמודית לא הנחתי את ידי. משתדל אני ללכת בדרך שהנחוני רבותי המובהקים, הפרופסורים שלמה דב גויטיין ושאל ליברמן זיכרונם לברכה. לשון אחר, מעין דברי חכמי ימי הביניים: משל לנס הרוכב על גבי שני ענקים. שמתי דגש מסוים במחקריי על הנישואין והמשפחה. בספרי Jewish Marriage in Palestine חקרתי את הכתובות לפי מנהג ארץ-ישראל שמצאתי בגניזה. אפשר לגלות בהן את המשך מסורת התלמוד הירושלמי וכתבי מדבר יהודה. בנוסחן נטייה מסוימת לגישה שוויונית בין החתן והכלה, והנישואין נקראים 'שותפות'. לפני כמה שנים סברו חוקרי הגניזה שמסמכיה מתארים חברה מונוגמית למעשה. ב'ריבוי נשים בישראל' פרסמתי עשרות קטעים המעידים על פוליגמיה, והשתדלתי להראות במה השפיעה החברה המוסלמית על היהודים במוסד זה וכיצד התאימו את הלכות ארץ ישראל ובכל לנסיבות הזמן והמקום. שלושת המוקדים שבכותרת ספרי, שעתה בדפוס, 'הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד', נקשרו זה בזה בחוטים השזורים בתרבות הערבית-היהודית ובתהפוכות הזמן. גויטיין עסק במחקר גדול ובו מהדורת קורפוס של יותר מארבע מאות תעודות, רובן בערבית-יהודית, על המסחר בדרך להודו ועל חיי הסוחרים היהודים ומשפחותיהם, וכעת שוקד אני על עריכת הספר והשלמתו. מפעל אחר שאני מקווה להשלימו בעתיד הלא רחוק הוא מהדורת קטעי גניזה של תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם ובני דורו.

תורה, ו"הוא שהאיר עיניהן ותיקן מעשיהן עד הודו". וב'איגרת תימן' הוא אומר שהבשורה המשיחית עתידה להגיע מארץ-ישראל לתימן ומשם "לאשר אחריכם בהודו".

החברה היהודית והחברה המוסלמית נקשרו זו לזו בחוטים רבים, והסימיוזה ביניהן, שכתב עליה מורי ורבי פרופ' שלמה דב גויטיין ז"ל, נתנה את אותותיה לא רק בחיי המסחר והחברה אלא אף בחיי הרוח, לרבות ההלכה וספרותה. השותפויות בין יהודים לערבים בסחר הבינ-לאומי היו חזון נפרץ. התרבות החומרית הייתה אחידה על פני מרחב גאוגרפי עצום, ויהודי המערב הריצו הזמנות לסוחרים ששהו בתימן, בהודו ובמזרח הרחוק, כמבואר בתעודות הגניזה שב'ספר הודו' של גויטיין, שאני שוקד על עריכתו והשלמתו. כידוע, היהודים דיברו ערבית וכתבו ערבית-יהודית אף בספרות הקודש שלהם.

אין ספק שיהודי הגניזה חשו במידה מסוימת קרבה לסביבה המוסלמית ושותפות בגורלה. אדגים זאת במעט הברכות והקללות שכתבו. הצלבנים היו אויביהם של הערבים ושל היהודים. פליט יהודי מטריפולי שבסוריה שבא לבית הדין בפסטאט וביקש רשות לשאת אישה שנייה פתח את הצהרתו כך: "כאשר כבשו הפרנקים 'כדלהם אללה' [= ייטוש אותם ה'] את טריפולי שבסוריה". בעתות פורענות ואנדרלמוסיה לא חסכו את שבט ביקורתם אף מן החברה שבתוכה ישבו: "אן אלבלד [= הארץ] חאמאס (!)"; "חמס מן אלשליטים". 'חמס' ('חאמאס') היא המילה העברית, כמובן. למען הזיירות כתבו דברים רגישים בעברית בשל ההנחה שהמטרה החשאית לא תבין אותם, אף על פי שהייתה מסוגלת לקרוא ערבית באותיות עבריות.

לברכות ולשבחים משקל רב יותר. אין כוונתי רק לפניות לשלטונות ולחכמי האסלאם, ו"בקהם אללה" [= ייתן להם האל הצלחה], כגון בבקשה לפסק הלכה שעניינו אם מותר לר' אברהם בן הרמב"ם לכפות שינויים במנהגי בית הכנסת "פי איאם אלאסלאם <אמהא אללה" [= בימי האסלאם יתמיד אותם האל]. כוונתי גם להתכתבות של יהודים בינם לבין עצמם, ובה היו משיחים לפי תומם. השליט ההגון זכה לשבח שהוא ראוי לו: "הארץ שלווה. הטוב מרובה וכדי המים שופעים, והסלטאן, כל'ד אללה מלכה [= ינצח ה' את שלטונך], ישר. התושבים כולם בטוחים, שאננים". ערים ערביות נזכרו בתוספת הברכה "חמאהא אללה" [= ישמרנה ה']. במסמך בערבית-יהודית שהוציא בית הדין בפסטאט בשנת 1139 הזכירו את הדרישה שפקיד ממשלה יהודי יישא אישה מקומית, שדרשה אותה – וכך בלשון המקור – "אלמלכות, יהדרה אל". וכאשר יהודי מאלכסנדריה טבע בים קרוב לתימן שלח נגיד ארץ תימן דאז ר' מצמון בן דוד למצרים את כספו של הנפטר בידי הקאצי אלסדיד עלי בן מחמוד אבן אלמחטב, 'דאם עזה' [= הלוואי יתמיד מעמדו הנכבד]. סוף דבר, אין צריך להכביר בראיות שהיהודים חשו גם ניכור מצד סביבתם, שאף התנכלה להם לפעמים, וגם התלכדות עזה בינם לבין עצמם. אחד הסימנים המובהקים לאחדות הפנימית נמצא בלשון הערבית שבכתביהם. אנשי מעשה היו יהודי הגניזה ולא כתבו דברי הבאי. אף על פי כן הרבו בלשונות נימוס והוקרה שנחשבו לחלק חיוני בתקשורת. מכתבים רבים נפתחו בברכות נמלצות ואף מחורזות בעברית. אסיים אפוא בדוגמה לברכות כאלה: כאשר יִלֵּךְ